

<https://doi.org/10.15407/fd2023.02.099>
УДК 17:159.942

Володимир ФАДЕЄВ, кандидат філософських наук,
завідувач відділу філософських проблем етносу та нації
Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України,
01001, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4
fadvlad@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0002-0890-1239>

СТАРІ ТА НОВІ ВІДМІННОСТІ: СОЦІАЛЬНА (РЕ)ІНТЕГРАЦІЯ ПІСЛЯ ВІЙНИ¹

У статті йдеться про завдання соціальної (ре)інтеграції в Україні, що актуалізувалися під час російсько-української війни у 2014–2022 роках. Перша частина статті присвячена розгляду теоретичних питань, пов'язаних з концептуалізацією соціальної інтеграції в суспільних науках та ролі держави у підтримці та відтворенні соціальних відносин. Зазначено, що впродовж останніх десятиліть відбулася переорієнтація держави на політики включення, тобто адресної допомоги найуразливішим соціальним верствам та підтримки їх, а також створення сприятливих умов для інтеграції мігрантів та біженців у нове соціальне середовище. Увага дослідників дедалі більше зосереджується на аналізі процесів установалення соціальних зв'язків та на подоланні асиметрії у соціальних відносинах. Друга частина статті присвячена проблемам соціальної інтеграції мігрантів та біженців під час війни в Україні. Досліджено також зміни у ставленні громадян до власної ідентичності, мови, держави та мешканців інших країн. Автор доходить висновку, що збройне протистояння та катастрофічні наслідки, які воно викликало, посприяли загальнонаціональній консолідації українців та нейтралізували соціокультурні відмінності, що тривалий час ставали причиною політичних розбіжностей та електоральних розмежувань. Натомість тривале перебування частини території та громадян України під окупацією в умовах репресій і пропагандистського тиску, насильницька мобілізація цих громадян до збройних сил самопроголошених республік та участь їх у військових діях на боці окупантів оприявнили нові розмежування між українцями, які опинилися по різні боки лінії фронту. Ці розмежування вочевидь стануть на заваді успішній реінтеграції українців після деокупації, що вимагатиме від державної влади виваженої та обережної інтеграційної політики під час повоєнної відбудови.

Ключові слова: соціальна інтеграція, включення, переселенці, соціальні відмінності, соціальні відносини, ідентичність.

¹ Стаття підготовлена за матеріалами виступу на круглому столі «Україна і світ після 24.02.2022», що відбувся 3.03.2023 р. в Інституті філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.

Повномасштабне російське військове вторгнення в Україну спричинило катастрофічні зміни в українському суспільстві, викликавши величезні міграційні потоки як всередині країни, так і поза її межами. Пересування мільйонів людей призвело до розриву колишніх соціальних зв'язків, до серйозних зрушень у соціальній структурі та соціальному середовищі. Мігранти змушені пристосовуватися до нових життєвих умов, зазвичай не маючи необхідних засобів для існування та належного доступу до соціальних благ. Перелічені негаразди цілком очікувано актуалізували питання соціальної (ре)інтеграції. На порядку денному постали проблеми, пов'язані як з облаштуванням (тимчасовим чи довготривалим) на новому місці, так і поверненням згодом до місць постійного проживання, часто-густо зі зруйнованою інфраструктурою, втраченими житлом, майном тощо.

В цій статті розглядатимуться теоретичні та практичні питання соціальної інтеграції з огляду на наявні зміни у її розумінні й концептуалізації та на реалії російсько-української війни. Увагу буде зосереджено передусім на проблемах налагодження та/чи відновлення порушених внаслідок війни соціальних відносин в контексті актуальних зрушень в уявленнях українських громадян про самих себе та світ навколо.

Соціальна інтеграція як включення: методологічні зауваження

Навряд чи буде перебільшенням твердження, що проблеми соціальної інтеграції є неперепутними. Вони існували завжди, посилюючись чи послаблюючись залежно від обставин. Цілком інтегроване суспільство є радше недосяжним ідеальним станом, ніж реальністю, мрією про належне соціальне буття, в якому подолані всі соціальні суперечності та конфлікти. Реальні суспільні процеси вельми далекі від ідеалу, вони постійно перебувають під тиском численних чинників, сприятливих як для інтеграції, так і для дезінтеграції. Плюралізація суспільного порядку і глобалізація, посилення соціальної складності через появу нових форм зайнятості та нових соціокультурних укладів, не кажучи вже про класичні соціальні проблеми (неконтрольована міграція, безробіття, майнова нерівність тощо), — все це сьогодні є неодмінною ознакою існування розвинених демократичних суспільств і водночас викликом для їхньої суспільної зв'язності.

Упродовж розвитку соціальної теорії дослідники пропонували різні погляди на суспільство як інтегроване ціле. Німецький дослідник Ф.-К. Кауфман, аналізуючи наявний теоретичний спадок з цієї проблематики, розрізняє принаймні три підходи до розуміння соціальної інтеграції.

По-перше, класична соціальна теорія (Г. Спенсер, Е. Дюркгайм, Т. Парсонс та ін.) розглядала як структурований функціональний взаємозв'язок, ґрунтований на поділі праці. В цьому разі інтеграція являла собою *результат функціональної взаємозалежності соціальних підсистем*.

По-друге, в рамках національно-державного розвитку домінував погляд на суспільство як на інституційний порядок — конституційний лад, що

визначає права та обов'язки громадян і зобов'язання державних органів як колективних акторів. Інтеграція тут здійснюється *завдяки статусним зразкам*, а головним її модусом постає правовий порядок, конфлікти всередині якого вирішуються в рамках судової системи.

По-третє, суспільство розглядали як морально гарантований, персоніфікований порядок визнання «своїх» членів. Засадничими для цього визнання є моральні та естетичні оцінки, що тією чи іншою мірою відповідають правовому порядку. Інтеграція відбувається на ґрунті *спільних ціннісних орієнтацій як визнання взаємних зобов'язань попри наявні соціальні відмінності* (Kaufmann, 2002: SS. 255—256).

Варто відзначити, що перший підхід залишався домінантним в умовах піднесення та планетарного поширення національної держави як провідної політичної форми. Часто-густо, зокрема в концепціях «батьків-засновників» соціології Г. Спенсера та Е. Дюркгайма, суспільна цілісність концептуалізувалася на підставі органічних метафор, і навіть саме суспільство репрезентувалося як певний соціальний організм. Ці погляди були розвинуті однією з провідних теорій про сучасні модерні суспільства — структурним, або нормативним функціоналізмом Т. Парсонса, в якому питання функціональної диференціації та соціальної інтеграції вважалися взаємопов'язаними і принциповими для існування суспільного цілого. Щоправда, проголошена в рамках структурного функціоналізму теза про нормативну інтеграцію суспільства на ґрунті спільних цінностей сьогодні, в умовах подальшої плюралізації соціального порядку та посилення контингентності суспільних процесів уже не виглядає такою переконливою. Соціальний зв'язок, що створює єдність, виявляється радше постулатом суспільної практики, заданістю або метою, що її стає дедалі важче досягнути. Гарантом забезпечення суспільної цілісності впродовж двох останніх століть виступала національна держава: завдяки державним кордонам, підтриманню правопорядку та переважно внутрішній орієнтації національного господарства був сформований простір взаємодії для індивідуальних та колективних акторів. Глобалізаційні перетворення та транснаціональне переплетіння економічних, соціальних і культурних зв'язків радикально проблематизували таке розуміння суспільства як функціональної цілісності. Уявлення про суспільство як усеохопне ціле, що здатне самостійно забезпечувати власне відтворення, відійшли у минуле, поступаючись поглядам, що наголошують на вже планетарній взаємозалежності та підпорядкованості локальностей глобальним функціональним зв'язкам. Схожим чином міжнародний правовий порядок підважив цілісність і суверенність національних правових зразків, а подальше послаблення внутрішніх функціональних взаємозалежностей поставило під загрозу моральні засади суспільства та відносини солідарності в ньому.

Зазначені зміни, безперечно, мали відчутний вплив на соціальні процеси, спричинивши принципові трансформації соціальної політики провідних демократичних держав. Зміни відбулися також у ступені та способах

втручання держави в процес регулювання трудових відносин та в соціальну політику в цілому. Як зауважує Робер Кастель, загальний напрямок змін полягав у переході від політики *інтеграції* до політики *включення* (l'insertion). Політика інтеграції була спрямована на створення та підтримку загальної соціальної рівноваги, на гомогенізацію суспільства у загальнонаціональному масштабі. Звідси походять розвиток соціальних служб, загальнонаціональної освіти, охорони здоров'я, політики зі зменшення майнової нерівності, більш рівномірного розподілу життєвих шансів та зміцнення позицій представників найманої праці. На відміну від цього політика включення ґрунтована на логіці позитивної дискримінації, коли виокремлюють певні, зазвичай найуразливіші групи населення та/або регіони, щодо яких розробляють і застосовують спеціальні стратегії підтримки і допомоги (Castel, 1995: p. 424).

Звісно, така переорієнтація уваги на проблеми включення не призвела до повної відмови від політик соціальної інтеграції, а радше модифікувала її. На відміну від «батьків-засновників» соціальної науки, які розглядали інтеграцію як процес на рівні соціальної системи — згадаймо запропонований Джоном Локвудом поділ на системну та соціальну інтеграцію (Lockwood, 1976), — сьогоднішні підходи переважно мають справу із соціальною інтеграцією саме як із процесом включення. Так, Агентство ООН у справах біженців (УВКБ ООН) пропонує розглядати інтеграцію як «кінцевий продукт динамічного та багатогранного двостороннього процесу з трьома взаємопов'язаними вимірами: правовим, економічним та соціокультурним. Інтеграція вимагає зусиль усіх зацікавлених сторін, включаючи готовність біженців пристосуватися до приймаючого суспільства, не відмовляючись від власної культурної ідентичності, та відповідну готовність із боку реципієнтів — громад і державних установ — прийняти біженців і задовольнити потреби розмаїтого населення» (OSCE, 2018: p. 16). Варто зазначити, що в наведеному визначенні наголос на тому, що інтеграція є поступовим і складним процесом з кількома вимірами — правовим, економічним і соціокультурним. При цьому найбільшою мірою зміни в уявленнях про соціальну інтеграцію торкнулися саме соціокультурного виміру, адже в сучасному світі новоприбулі мігранти та/чи біженці не повинні відмовлятися від своєї культурної ідентичності при включенні до нового суспільства. Це істотно відрізняє сучасні підходи до інтеграції від попередніх, що не виключали, якщо не вітали асиміляцію новоприбулих. З іншого боку, виокремлення кількох вимірів соціальної інтеграції дозволяє специфікувати та деталізувати її як складний процес включення. Також це уможливлює оцінку успіху і повноти соціальної інтеграції з огляду на потенційні асиметрії у залученні до суспільства-реципієнта, оскільки доволі часто спостерігається лише часткове включення мігрантів до суспільного життя. Так, мігранти можуть не мати легального статусу, проте бути залученими до економічних процесів або, навпаки, набувши відповідного правового статусу, не мати належного працевлаштування. Найскладнішою в цьому зв'язку видається соціокультурна інтеграція, оскільки вона

вимагає значно більшого часу і зусиль та зазвичай опосередковується наявними в суспільстві уявленнями та упередженнями щодо представників інших культур, етнічних груп чи рас.

Отже, виокремлення різних вимірів процесу соціальної інтеграції дозволяє більш комплексно дослідити всі наявні проблеми та визначити заходи щодо їх розв'язання. Втім, не менш важливим виявляється і визначення критеріїв успіху соціальної інтеграції. У класичній соціальній теорії, починаючи з Е. Дюркгайма, успішну соціальну інтеграцію розглядали в контексті становлення солідарних відносин між залученими до процесу соціальними акторами. Проте ототожнення інтеграції та солідарності не є виправданим, оскільки остання відображає передусім морально-психологічні аспекти стосунків: «Солідарність — це поділ думок, позицій, прояв симпатій одних суспільних суб'єктів до інших, це взаємна підтримка членів певних груп або відгук, співчуття, симпатії окремих особистостей до певних груп. Солідарність у певному смислі є проявом ідентичності. Це поняття ми можемо операціоналізувати на емпіричному рівні, як почуття “ми”» (Шульга, 2016: с. 19). Натомість неуспішну соціальну інтеграцію розглядали як стан, що призводить до соціальної аномії. Звідси солідарність та аномія являли собою два протилежні полюси, між якими розташовувалася решта інших проміжних результатів інтеграції.

Звісно, солідарність/аномія не було єдиним теоретичним розрізненням, за допомоги якого намагалися концептуалізувати інтеграційні процеси. Зокрема, під впливом марксизму в соціальній теорії ХХ століття набула поширення концепція *відчуження*, що також визначалося як один з можливих, хоча і негативних результатів соціальної інтеграції. Також спроби концептуалізації здійснювали на ґрунті інтеракціоністських підходів, властивих американським соціологам і соціальним психологам, які вивчали схожі процеси в контексті урбаністичної соціології. Вихідним пунктом для цих спроб зазвичай виступав підхід Дж. Міда, який, утім, потребував більшої деталізації. Як зауважує Томас Шеф, «його [Міда. — В.Ф.] соціальна психологія ніби передбачає досконалу солідарність без можливості відчуження. У схемі Міда “Я” складається з внутрішньої репрезентації ролей інших. Наприклад, громадянин, який постає перед кримінальним судом, підготовлений тим, що вже знає, принаймні в загальних рисах, роль судді, присяжних, поліцейського, в'язничника тощо. Мід не враховував точність, з якою кожен член суспільства знає ролі інших членів. Ігноруючи цю проблему, він уникає проблеми недосконалих стосунків, а отже, відчуження» (Scheff, 2007: р. 582). З огляду на це Шеф пропонує дещо складнішу модель, ґрунтовану на розрізненні трьох станів соціальних зв'язків: *солідарності* та двох протилежних форм відчуження — *ізоляції* та *поглинання*. Пояснюючи свій вибір, він зауважує, що «ідея поглинання є *сутнісно важливою* в теорії сімейних систем, але рідко зустрічається в інших науках про людину. Соціологи зазвичай плутають поглинання із солідарністю. У поглинанні одна або обидві сторони

підпорядковують власні думки та почуття іншому (іншим). У традиційній американській родині дружина повинна була притлумлювати свій гнів і розумові здібності через відданість чоловікові. У сліпому націоналізмі/патріотизмі, який лютує сьогодні в усьому світі, громадяни підпорядковують свій розум і совість своїй країні чи іншій групі. На знак солідарності кожна сторона визнає суверенітет іншої, але збалансовує повагу до позиції іншого з повагою до своєї позиції» (Scheff, 2007: p. 582). Відмінність між солідарністю та поглинанням можна описати під кутом зору симетрії або збалансованості відносин, де асиметрія та/чи незбалансованість свідчать про поглинання, а збалансованість і симетричність, навпаки — про солідарні відносини. Інший тип асиметрії, що відповідає стану ізолюваності, дослідник пояснює на прикладі стосунків між лікарем і пацієнтом або викладачем і студентом: «Хоча пацієнт ніколи не вивчав роль лікаря, лікар, безумовно, повинен знати роль пацієнта, оскільки він був пацієнтом, перш ніж стати лікарем. Тому ми очікуємо, що лікар буде розуміти пацієнтів. Але як виявилось, існують і перешкоди для такого розуміння. У рамках свого навчання та в рамках виконання своїх функцій багато лікарів, здається, “забувають” досвід пацієнта; вони не розуміють своїх пацієнтів не через відсутність знань, а через злиття з іншими лікарями та наявні емоційні бар’єри. Цей процес забування також відбувається в ролі вчителя. Більшість викладачів дуже мало звертаються до свого власного студентського досвіду, щоб керувати своїм викладанням; радше їхнє викладання, вочевидь, відповідає тому, як викладають інші викладачі. Після того, як ми засвоїли певний обсяг знань, ми, здається, притлумлюємо труднощі, які мали під час його опанування, що зводить стіну між викладачами та студентами. У своїй ролі вчителів ми поглинені іншими вчителями та ізолювані від наших учнів. Бімодальне відчуження є, мабуть, найпоширенішою формою сучасного соціального світу. У цьому форматі окремі особи чи групи, поглинені (engulfed) всередині, ізолювані ззовні, як у сектах, культурах та академічних школах» (Scheff, 2007: p. 582).

Отже, розрізнення між поглинанням, солідарністю та ізоляцією вможливає визначення ступеня (а)симетричності, підпорядкування та автономії у відносинах. Концепція Шефа зосереджена передусім на аналізі відносин, що споріднює її з теоретичними розвідками Норберта Еліаса, що правда, останній займався переважно соціоісторичними реконструкціями, а не польовими дослідженнями. У своїх розвідках Еліас запропонував тричастинну типологію соціальних фігур, виходячи з аналізу балансу відносин між «Я» та «Ми»: «незалежність» є, коли наявний баланс на користь індивіда, а велика соціальна дистанція внеможливає відносини співпраці; занадто мала відстань («залежність») створює перевагу «Ми», що також унеможливає кооперацію; тільки баланс між «Я» та «Ми» («взаємозалежність») створює, на переконання Еліаса, адекватні умови для налагодження кооперативних відносин і солідарності (Scheff, 2007: p. 583).

З іншого боку, на ґрунті своїх соціоісторичних розвідок Еліас розробив доволі продуктивну модель соціальної ідентичності, наголошуючи на її комплексності та багатшаровості, детермінованих множиною переплетених між собою рівнів інтеграції, властивих сучасному суспільному ладу. При цьому ступінь інтегрованості на кожному рівні помітно відрізняється. Підтримання стосунків з великим колом різних людей — членами своїх сімей, друзями, мешканцями своїх міст і селищ, співгромадянами — дозволяє утворювати різні «Ми-ідентичності», що не збігаються, хоча і переплетені між собою. Зрештою, усвідомлення належності до людського роду сприяє виникненню «Ми-ідентичності» людства. Щоправда, інтенсивність ідентифікації значно варіює залежно від цих різних інтеграційних площин. Причетність або прихильність, виражена використанням займенника «Ми», зазвичай найсильніша у зв'язку із сім'єю, місцем проживання чи рідним регіоном та належністю до національної держави. Емоційне наповнення «Ми-ідентичності» помітно слабшає на тлі постнаціональної інтеграції до великих міждержавних союзів різних регіонів світу. Функція найвищого рівня інтеграції людства як осередку людської «Ми-ідентичності» може посилюватися мірою зростання планетарних зв'язків. Проте для більшості людей сьогодні людство як інстанція ідентифікації не має визначального сенсу, особливо порівняно з ідентифікаціями зі своєю родиною чи повсякденним життєвим оточенням (Elias, 2001: p. 203).

Утім, було б помилковим вважати, що ступінь емоційної прихильності залежить від безпосередньої відстані до об'єкта емоцій. Як засвідчує історичний досвід останніх століть, на тлі подальшого зсування балансу від «Ми-» до «Я-ідентичності» послаблення відчуття колективної належності відбувається нерівномірно. Попри потужний розвиток індивідуалізації в останні десятиліття ідентифікація себе як громадянина і, відповідно, національна «Ми-ідентичність» істотно зміцнилися. Еліас відзначає, що люди намагаються подолати суперечність між сприйняттям себе як «Я без Ми», як абсолютно ізольованого індивіда та своєю емоційною причетністю до національної «Ми-групи» за допомоги стратегії інкапсуляції. Їхні сприйняття себе як індивіда та як представника «Ми-групи», як француза, англійця, західного німця, американця тощо віднесені до різних «відсіків» їхніх знань і дуже слабо сполучаються одне з одним. Національна «Ми-ідентичність» глибоко вкорінена в особистісній структурі індивіда (Elias, 2001: p. 209). Сприяє цьому і нечуваний розвиток національних інституцій соціального забезпечення (освіта, охорона здоров'я, пенсійне забезпечення), що компенсує втрату чи послаблення зв'язків з безпосереднім життєвим оточенням. Національна ідентичність часто перебирає на себе функцію провідної колективної ідентифікації, послабляючи ідентифікацію зі своїм регіоном, селищем, містом, сімейною чи етнічною групою. Трошки забігаючи наперед, відзначимо, що подібні процеси наявні і в українському суспільстві й, зокрема, посилюються у 2022 році під час повномасштабного вторгнення РФ в Україну.

Підсумовуючи цей короткий огляд концепцій соціальної інтеграції, варто відзначити, що в останні десятиліття відбулися істотні зміни у підходах до вивчення цього феномену. Причинами цих змін є перегляд базових понять, за допомогою яких здійснювалася концептуалізація соціальних процесів, і кардинальні зрушення в самих суспільствах. На відміну від підходів, що інтерпретували суспільство на кшталт соціального організму та/чи функціональної системи (Е. Дюркгайм, Т. Парсонс, Дж. Локувуд та ін.), інтеграція складників яких вважалася першочерговим завданням державної політики, сучасні концептуалізації в центр уваги ставлять дослідження соціальної взаємодії як чинника конституювання мережі соціальних відносин та інституцій. Ця ревізія дослідницьких підходів має також і практичні наслідки, адже вона відбувається на тлі подальшого послаблення інтегративних потужностей національної держави як домінантної політичної форми сучасності. Поступовий відхід від політики держави загального добробуту або неспроможність урядів її проводити спричинили трансформацію соціальної політики, дедалі більше спрямованої радше на допомогу найуразливішим суспільним групам, ніж на досягнення балансу на рівні соціальної системи. Внаслідок цього дослідження соціальної інтеграції сьогодні зосереджуються передусім на процесах залучення новоприбулих (мігрантів, біженців, репатріантів) до нового для них соціального середовища, що істотно відрізняється від попередніх теорій соціальної інтеграції.

Українське суспільство: від війни до реконструкції

Повномасштабне вторгнення російських військ на територію України у 2022 році посилило і пришвидшило процеси, що тривали з 2014-го після анексії Криму та початку антитерористичної операції на Сході країни. Впродовж цих років відбувалися масові переселення біженців у межах та поза межі країни, що було спричинено військовими діями, руйнуванням міст та загальним погіршенням соціально-економічної та безпекової ситуації у східних регіонах. На думку О. Злобіної, «якщо подивитися на розподіл внутрішньо переселених осіб по країні, можна констатувати не лише масштаб проблеми, а й її загальноукраїнський характер. У шести областях кількість переселених наближається до 100 000 осіб, немає жодної області, яка б не прийняла переселенців з Криму або Донбасу. При цьому життєвий світ більш ніж 1 700 000 людей був фактично зруйнований, і постало питання їх реінтеграції в соціум» (Злобіна, 2016: с. 56). Щоправда, реакція на ці процеси була дуже різною. Соціальна інтеграція переселенців була доволі швидкою, хоча головним чинником сприяння їй була допомога з боку благодійних організацій, волонтерів та місцевих жителів. Реакція органів державної влади та місцевого самоврядування, навпаки, була доволі повільною та занадто запізнілою. Комплексна державна програма щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території, була ухвалена лише через 2 роки після початку масових міграцій

зі Сходу. Цей документ визначав у звичайний для державних органів спосіб перелік заходів, покликаних сприяти розв'язанню основних проблем переселенців та зниженню соціальної напруженості в суспільстві. Держава намагалася допомагати інтеграції та соціальній адаптації мігрантів як за новим місцем проживання, так і в місцях попереднього проживання, звісно, за умов припинення бойових дій та відновлення правопорядку на цих територіях. Проте реальну готовність держави допомогти важко назвати задовільною, адже вона обмежувалася забезпеченням належних умов для життєдіяльності та створенням передумов для компенсації завданої переселенцям матеріальної та моральної шкоди (Злобіна, 2016: с. 57).

Упродовж цих років також виявилася низка проблем, пов'язаних з браком належної комунікації між центральними та місцевими органами державної влади. Наприклад, представники місцевої влади очікували від уряду створення спеціального органу державної влади, який мав опікуватися питаннями переселенців. Згідно з очікуваннями місцевої влади цей орган повинен був забезпечувати координацію діяльності усіх інших державних органів та розробляти й централізовано фінансувати відповідні програми. «Фактично представники навіть високих щаблів міської влади демонструють повну пасивність, залишаючи в зоні власної відповідальності лише реєстрацію переселених та виплату соціальної допомоги. Типовими проблемами, які виявило дослідження, були: 1 — ігнорування пропозицій з місць (відсутність будь-якої реакції); 2 — імітація реагування (листування по колу, коли відповідь на запит від структурного підрозділу регіонального органу влади до міністерства готує зрештою інший структурний підрозділ того ж регіонального органу влади); 3 — неефективність існуючих способів комунікації, відсутність трансляції з центру ефективних моделей, розроблених на місцях (засідання і наради, які не впливають на реальні практичні дії); 4 — надмірний контроль з боку центральних органів влади з ухилом у каральний бік замість допомоги для виправлення помилок (міністерські перевірки)» — зауважує дослідниця (Злобіна, 2016: с. 58—59). Комунікативні проблеми було виявлено й у взаєминах з міжнародними гуманітарними організаціями. Місцева влада ставилася до донорів як до головного фінансового механізму розв'язання проблем переміщених осіб, обмежуючи свою діяльність переважно розподілом та контролем державних надходжень, а також формуванням на запит донорів списків представників окремих груп адресної допомоги. Крім того, на місцевому рівні бракувало належної горизонтальної комунікації між службами, внаслідок чого переселенцям часто-густо доводилося розв'язувати питання адаптації власноруч (Злобіна, 2016: с. 59). Інформування ВПО про допомогу з боку держави здійснювали вони самі, відвідуючи відповідні організації та установи й поширюючи здобуту інформацію серед своїх знайомих. Проте такий спосіб донесення інформації не міг охопити всіх, хто потребував допомоги. Використання у поширенні інформації ЗМІ також не можна вважати задовільним через його спорадичність та обмеженість:

«Впровадження більш активних форм інформування (безкоштовні листівки, газети для ВПО) вважали непотрібним. При цьому найбільш проблемним моментом існуючої інформаційної стратегії в усіх регіонах є те, що частина ВПО, яка проживає у сільській місцевості або невеликих містечках, фактично має надто обмежений доступ до інформації» (Злобіна, 2016: с. 59).

Отже, соціальна інтеграція переселенців упродовж 2014—2022 років наражалася на складності, викликані неготовністю державної влади належним чином розв'язувати їхні проблеми та налагоджувати співробітництво. Це створювало додаткові перешкоди для становлення солідарних, симетричних відносин між владою і переселенцями. Радше тут можна казати про певні асиметрії, що створює загрозу ізоляції (у розумінні Т. Шефа) ВПО через викривлену комунікацію з органами влади та брак необхідних для життя ресурсів, посилюючи горизонтальні зв'язки між переселенцями заради розв'язання спільних проблем. Іншу асиметрію у взаємозв'язках можна спостерігати у посиленні клієнтських відносин між державою та ВПО. О. Злобіна називає цей спосіб інтеграції *розчиненням*: «Прикладом стимуляції розчинення є існуюча на сьогодні стратегія сприяння вирішенню проблем фінансового стану ВПО. Всі існуючі програми — разового характеру, вони тимчасово спасають ситуацію, але глобально не є вирішенням і навіть за оцінками самих ВПО провокують споживацтво серед них. <...> Загалом на рівні системи соціальна інтеграція вважається досить успішною, заперечуються будь-які прояви дискримінації, зокрема при наймі житла або прийомі на роботу. Система фактично неспроможна в цих сферах задовольнити потреби клієнтів і “виводить” їх у життєвий світ. Відповідальність за працевлаштування покладається переважно на самих ВПО — «хто хоче працювати, той знайде роботу, а хто не хоче, той не знайде». Водночас відхід від ролі клієнта досить складний, про що свідчить низький рівень реалізації права на працевлаштування. З одного боку, очікування допомоги від владних структур дуже незначне, тому до них мало звертаються. З іншого — ті, хто звернувся до органів служби зайнятості, а це приблизно третина учасників фокус-групових дискусій, зазначили, що в результаті такого звернення роботи практично ніхто не знайшов. Найчастіше робота, яку пропонує державна служба зайнятості, або не відповідає кваліфікації ВПО, або запитам щодо заробітної платні» (Злобіна, 2016: сс. 60—61). Неспроможність державної влади адекватно реагувати на міграційні виклики спонукала громадян звертатися до інших джерел допомоги (волонтерські та гуманітарні організації, вітчизняні та міжнародні благодійні фонди, взаємодопомога тощо). Проте у такий спосіб розв'язати поточні проблеми переселенців та налагодити їхнє життя в нових умовах виявляється дуже складно. Безперечно, позитивним наслідком цієї ситуації стало помітне пошквалювання самоорганізації громадян і розвиток інституцій громадянського суспільства, але коло питань, що їх можуть охопити й розв'язати громадські організації без відповідної державної підтримки, не є надто широким.

Повномасштабне військове вторгнення 24.02.22 значною мірою загостило проблеми у цій сфері, оскільки тепер міграційні потоки охопили значно більшу кількість людей з майже всіх регіонів України. Згідно із соціологічними дослідженнями Raiting Group, унаслідок війни 17% населення змінили місце свого постійного проживання. Серед тих, хто виїхав, 15% (9% на Сході) планують повертатися найближчим часом, 27% (16% на Сході) ще почекають, 37% (49% на Сході) повернуться після війни, 13% (15% на Сході) не планують повертатися. Загалом на Сході змінили місце проживання 55%, а на Півдні — 21%. Водночас 88% переселенців зі Сходу покинули свій регіон, а 10% залишились у межах області, тоді як лише 33% переселенців із Заходу виїхали за межі регіону, zostалися в ньому 25%, а в межах області — 41% (Рейтинг, 2023: с.57). З огляду на це, проблема реінтеграції здебільшого стосується саме переселенців зі Сходу та Півдня України, де спостерігаються найбільші втрати населення (до половини на Сході) та масштаби руйнувань.

Натомість військове вторгнення радикально пришвидшило зміни в уявленнях громадян про самих себе і світ навколо. Найпомітнішою зміною, що її зафіксувало опитування Raiting Group, стало зростання ідентифікації себе як громадянина України з 76% до 94%². Дещо інші показники з цього питання зафіксував соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України, але вони також свідчать про зростання з 62,6% до 79,7%. Окрім цього Raiting Group виявила зростання вдвічі (до 50%) ідентифікації себе як європейця (передусім серед молоді). Натомість ідентифікація себе як «радянської людини» продемонструвала падіння вдвічі (до 10%) (Рейтинг, 2023: с. 12). За даними моніторингу, ідентифікація себе як громадянина СРСР також впала удвічі — з 2,8% до 1,4% (Дембійський, 2022: с. 20). Помітні зміни відбулися і в самій структурі ідентичності громадян: за даними моніторингу, у листопаді 2021 року мешканцем села, району чи міста насамперед мешканцем села, району чи міста вважали себе 20,8%, а мешканцем регіону — 5,6%, натомість у грудні 2022-го відповідно — 7,9% та 1,7% респондентів (Дембійський, 2022: с. 20). Це зменшення свідчить про послаблення локальної ідентифікації на користь загальнонаціональної, що можна вважати сприятливим чинником для посилення загальнонаціональної солідарності.

Не менш показовими стали зміни у мові спілкування, адже після військового вторгнення істотно поживавився процес переходу з російської на українську як мову спілкування. Особливо помітно частка україномовних зростає на Півдні та Сході. Загалом 82% громадян вважають українську рідною, 60% розмовляють нею вдома, 28% розмовляють українською та російською і 12% — російською. Як зауважив Володимир Кулик: «Навіть на сході та півдні 72% воліють лише україномовного спілкування, 19% — будь-якої з

² Варто зауважити, що соціологічні опитування під час війни завжди наражаються на низку обмежень і не завжди точні. Соціологи майже не мають доступу до окупованих територій та до зони бойових дій. Також відповіді громадян на питання можуть бути не ширими через побоювання переслідувань за погляди, що не збігаються з офіційними.

двох мов на вибір відвідувача, й лише 1% хотіли б, щоб у їхній місцевості державні заклади працювали російською» (Кулик, 2022).

Попри всі критичні зауваження на адресу державної влади, що лунали під час війни, значно покращилися оцінки ефективності української держави. Відбулась переоцінка здобутків України як держави й покращилися оцінки співвідношення досягнень та невдач України за часи її незалежності. За даними моніторингу, виразно негативне ставлення до держави зменшилося з 44,3% до 5,4%, хоча помірно негативне ставлення зросло з 11,5% до 20,6%. Натомість суттєво зросло помірно позитивне ставлення — з 3,7% до 44,3%, а виразно позитивне — лише з 2,9 до 3,3% (Дембіцький, 2022: с.23). Цілком очікуваною є і висока довіра до військових (понад 90%) (Рейтинг, 2023: с. 20).

Ще одним, втім, цілком очікуваним наслідком військового вторгнення стали зміни у ставленні до зовнішньополітичних питань. Якщо у попередні роки зберігалися істотні міжрегіональні відмінності в підтримці вступу України до ЄС та НАТО, хоча тренд до зростання підтримки тут також спостерігався після 2014-го, то 2022 року вже 87% громадян підтримували вступ до ЄС, а 86% — до НАТО. Створюється враження, що ті болючі питання, які тривалий час ставали чинником політичних та електоральних розколів в Україні, сьогодні поступово втрачають актуальність. Відмінності між Заходом і Сходом зменшуються, поступаючи новим — оприявненим війною, позаяк сьогодні головним чинником, що визначає поділ на своїх та чужих, стало ставлення до війни, яке відтіснило на другий план всі інші чинники розмежування (Рейтинг, 2023: с.45). Війна об'єднала більшість українців у боротьбі зі спільним ворогом, посприявши загальнонаціональній єдності та солідарності. На користь цієї тези свідчить і зменшення аномійних настроїв у суспільстві (Рейтинг, 2023: с. 48).

Щоправда, впродовж року повномасштабної війни оприявнилися зміни, які можна вважати симптомами зростання соціального напруження. Так, впродовж 2022 року загальна довіра до людей суттєво впала: 83% респондентів вважають, що з іншими людьми треба бути дуже обережними. Як зазначено у звіті Raiting Group: «Тут йдеться про довіру як базову цінність, як довіру до світу, яка підірвана або зруйнована війною. Особливо це стосується “чужих” або тих, хто такими став, а здавався близьким» (Рейтинг, 2023: с. 42). Відбулася свого роду переоцінка міжособистісних стосунків: з одного боку, це сприяло зміцненню довіри до тих, хто поділяє спільні з вами погляди на війну, а з іншого — зросла недовіра та, як наслідок, соціальна дистанція щодо прихильників відмінних поглядів. Цілком очікуваними можна вважати і зміни у ставленні до тих українців, які виїхали за межі країни: позитивно ставляться до жінок з дітьми, хоча і тут час від часу лунають критичні зауваження на їхню адресу; ставлення до жінок без дітей є здебільшого байдуже, якщо не скептичне через припущення, що втеча була приводом для пошуку кращої долі за кордоном; найнегативніше ставлення — до чоловіків призовного віку, що виїхали за кордон (Рейтинг, 2023: с. 43).

Проте найбільшою мірою змінилося ставлення до росіян і білорусів: 81% респондентів негативно ставляться до росіян і 52% — до білорусів, 58% висловилися про неможливість примирення з росіянами (Рейтинг, 2023: с. 28). У вересні 2022 року Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) провів дослідження міжетнічних упереджень в Україні, що виявило деякі зрушення у бік зростання соціальної дистанції (за шкалою Богардуса: від 1 до 7). Загалом найменша соціальна дистанція спостерігалася у ставленні до українців і до російськомовних українців (індекс 2,22 і 2,74 відповідно), більшість опитаних готові допустити представників цих груп як членів своєї родини та близьких друзів. Трошки більша дистанція до поляків (2,95), потім канадців, американців і євреїв (від 3,5 до 3,8). Найбільша соціальна дистанція до росіян — жителів України (5,03), ромів (5,08), білорусів — жителів Білорусі (5,34) і особливо до росіян — жителів Росії (6,39). Переважна більшість (80%) не допускали б росіян в Україну навіть як туристів. Варто відмітити, що порівняно з 2021 роком суттєво покращилося ставлення до поляків. Загалом через погіршення ставлення до росіян і білорусів можна казати про певне підвищення рівня ксенофобії (з 3,83 до 3,99). Рівень 4 за шкалою Богардуса означає прийнятність певної категорії як колег по роботі, а від 1 до 3 — як членів сім'ї, близьких друзів та сусідів, відповідно. Втім, як зауважує В. Паніотто: «Неочікуване те, що ставлення до росіян і білорусів, що мешкають в Україні, теж погіршилося. Цей результат потребує перевірки, можливо, коли ми говоримо “росіянин” навіть з додаванням “житель України”, то респонденти сприймають це не як етнічне походження, а як політичну ідентифікацію, можливо, вони мають на увазі не громадян України, а недавніх мігрантів з Росії чи Білорусі, які переїхали до України в останній час» (Паніотто, 2022). На користь цієї думки може свідчити спостереження В. Кулика щодо зміни у критеріях визначення національної ідентифікації: «Раніше переважна більшість респондентів указували спадковий критерій — навіть коли змінювали національність з російської на українську, вочевидь керуючись громадянськими міркуваннями. Це посвідчувало тривкість советських уявлень про національність як спадкову категорію. Зумовлена повномасштабною російською агресією національна консолідація ці уявлення суттєво підважила. <...> Тобто люди дедалі частіше називають себе українцями саме тому, що живуть в Україні, без огляду на походження, і переносять цю громадянську ідентичність на категорію національності, яка традиційно була етнічною» (Кулик, 2023). Втім, певна частина громадян України ще визначають свою національну належність у старий спосіб — за національністю батьків. Можна припустити, що доволі велика кількість таких громадян зосереджена передусім на Сході, Півдні України та в Криму, адже за переписом 2001 року саме в цих регіонах проживало від чверті до третини етнічних росіян, а в Криму вони становили більшість населення. За умов деокупації захоплених РФ територій реінтеграція їхніх мешканців оприявнить наявні відмінності в етнічному складі, що може створювати додаткові

соціальні напруження за умов збереження та/чи посилення антиросійських настроїв в Україні.

Отже, останнім десятиліттям, а особливо впродовж 2022 року в Україні відбулися суттєві зміни в уявленнях про власну ідентичність. Це сприяло деактуалізації тих соціокультурних відмінностей, що тривалий час ставали чинником політичних та електоральних розмежувань. Консолідація перед лицем російської агресії значно пришвидшила процеси, що повільно і не без перешкод тривали в Україні кілька десятиліть. Водночас на окупованих територіях тривають протилежні процеси, спричинені потужним інформаційно-пропагандистським тиском та репресіями з боку окупаційної влади. Упродовж 2014—2022 років значна частина українців, які перебували в ОРДЛО та у Криму, так чи так залучалися до взаємодії з окупаційними адміністраціями, працевлаштовувалися, були (добровільно чи насильно) мобілізованими до окупаційних збройних формувань і брали участь у воєнних діях. З огляду на це, після повернення цих територій до складу України соціальна реінтеграція місцевих мешканців відбуватиметься доволі складно. Це також залежатиме від того, як здійснюватиметься звільнення цих земель — з якими втратами серед мирного населення, міграцією тощо. Вочевидь реінтеграція потребуватиме розроблення і запровадження специфічних заходів врегулювання чи трансформації конфліктів за участі та під наглядом міжнародних агенцій (ООН, ЄС, ОБСЄ та ін.). У пригоді стане інструментарій, розроблений для врегулювання збройних конфліктів в інших регіонах світу.

Принциповою умовою повернення українських земель є визнання того, що повоєнна реконструкція та реінтеграція мають розглядатися як стратегія досягнення миру, а відповідні заходи мають розпочинатися ще до закінчення збройного протистояння. Найперше реконструкція повинна відтворити органи політичної влади та сприяти відродженню інституцій громадянського суспільства. Зазвичай це супроводжується процесами роззброєння, демобілізації, виявлення та затримки воєнних злочинців, налагодження поліцейських функцій та судової системи, творення нового вільного публічного простору для реалізації ініціатив громадських організацій і самоврядування. Як свідчить міжнародний досвід реалізації програм з реконструкції, після збройних конфліктів найпроблематичнішим виявляється саме процес реінтеграції, що пов'язане зі зруйнованою економікою та безробіттям, браком кадрів та низьким рівнем освітніх послуг у спустошених війною регіонах. Як зауважує Мері Калдор, попри те, що не існує загального правила, а кожний конкретний випадок потребує окремого підходу, все ж таки можна виокремити деякі принципово важливі дії, потрібні у більшості випадків.

По-перше, всі проекти з надання допомоги мають бути ґрунтованими на принципах відкритості та інтеграції. Це означає, що будь-яка людина має отримати користь від реалізації цих проектів і що ці проекти повинні сприяти зближенню людей (працевлаштування біженців та демобілізованих, налагодження спільного використання місцевих ресурсів та інфраструктури).

Ці процеси мають стимулюватися на всіх рівнях: локальному, регіональному і національному.

По-друге, допомога має бути децентралізованою та сприятливою для локальних ініціатив. Це дасть змогу залучати якомога більшу кількість людей, налагоджувати відносини співробітництва між ними та забезпечувати від надмірної централізації та концентрації дефіцитних ресурсів в одних руках. Після демобілізації та повернення військових до мирного життя особливої уваги потребуватиме підтримка ветеранських організацій та їхніх ініціатив. В цьому разі стає можливим скористатися організаційним потенціалом і навичками спільної дії військових, набутими під час війни.

По-третє, необхідно використовувати потенціал місцевих фахівців та заохочувати в локальних спільнотах проведення консультацій та обговорень щодо перспективних напрямків допомоги. Це сприятиме більшій ефективності, залученню та збереженню компетенцій висококваліфікованих фахівців, що за інших умов мусили б шукати інші джерела доходу. Як показує досвід надання міжнародної допомоги, однією з проблем є саме перехід лікарів, інженерів чи викладачів до менш кваліфікованих, натомість краще оплачуваних форм зайнятості, що надаються міжнародними гуманітарними агенціями (Kaldor, 2012: р. 148—149).

Висновки

Отже, соціальна (ре)інтеграція після війни передбачає залучення осіб до різних форм соціальної взаємодії, спрямованої на виконання повсякденних завдань. Власне, саме шляхом залучення до спільних колективних практик урядування, відновлення, громадської та волонтерської роботи належить створювати мережі взаємної довіри, визнання та поваги. Проте повоєнна відбудова зазвичай стикається з низкою проблем гуманітарного гатунку. Як слушно зауважує Г. Тайсен, за умов збройних конфліктів радикально підвищується недовіра один до одного, посилюються запити на справедливість та покарання злочинців (Theissen, 2004: р. 2), що вже фіксують соціологічні дослідження в Україні. За таких умов міжнародні організації, які беруть участь у врегулюванні конфліктів, пропонують типовий перелік заходів, покликаних сприяти відновленню взаємної довіри і досягненню справедливості. Зокрема, пропонують організацію міжнародних кримінальних судів і відновлення національного судочинства, створення комітетів правди з метою реєстрації правопорушень і виявлення злочинців, запровадження дисциплінарних заходів до посадовців-порушників, ухвалення законів про амністію, про компенсацію втраченого майна тощо (Theissen, 2004: рр. 2—8). Участь міжнародних організацій важлива, але зазвичай обмежується підтримкою місцевих інституційних структур, що опікуються питаннями взаєморозуміння та реінтеграції.

З іншого боку, деякі заходи, наприклад, амністію комбатантів, часто сприймають вкрай негативно, оскільки це суперечать усталеним уявленням про справедливість, створюючи додаткове соціальне напруження. Тому реінтеграція

населення деокупованих територій стане справжнім випробуванням для всього українського суспільства. Власне в цьому контексті і виникає небезпека часткової або неповної інтеграції, супроводжуваної ефектами поглинання та ізоляції. Зважаючи на досвід державної інтеграційної політики 2014—2022 років, це видається цілком очікуваним. До того ж економічна, правова та соціокультурна інтеграції зазвичай не відбуваються синхронно, що породжує викривлення та асиметрії у соціальних відносинах. Мабуть, найскладнішою та найтривалішою виявляється саме соціокультурна інтеграція, адже вона заторкує ціннісно-сміслові засади спільного існування та потребує від колишніх супротивників взаємного визнання. У будь-якому разі успіх післявоєнної реконструкції України залежатиме від здатності українців зберегти високий рівень консолідованості та налагодити солідарні відносини один з одним попри всі наявні дистанції та упередження.

ДЖЕРЕЛА

- Дембиський, С. (2022). *Соціологічний моніторинг «Українське суспільство». Громадська думка в Україні після 10 місяців війни*. Взято з: <https://sau.in.ua/app/uploads/2023/02/prezentacziya-monitoringu-2022.pdf>
- Злобіна, О. (2016). Інтеграція “знизу”: життєвий світ проти системи. В: *Соціально-психологічні чинники інтеграції українського суспільства* (сс. 54–61). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Кулик, В. (2023). *Мова та ідентичність в Україні на кінець 2022-го*. Взято з: <https://zbruc.eu/node/114247>
- Паніотто, В. (2022). *Міжетнічні упередження в Україні, вересень 2022*. Взято з: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1150&page=4>
- Рейтинг Груп. (2023). *Комплексне дослідження «Як війна змінила мене та країну. Підсумки року»*. Взято з: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rating_war_changed_me_and_the_country_february_2023.pdf
- Шульга, М. (2016). Поняття інтеграції та суміжні з ним поняття. В: *Соціально-психологічні чинники інтеграції українського суспільства* (сс. 15–19). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Castel, R. (1995). *Les Métamorphoses de la question sociale, une chronique du salariat*. Fayard.
- Elias, N. (2001). *Society of Individuals* / Trans. from German. New York, London: Continuum.
- Kaldor, M. (2012). *New and Old Wars. Organised Violence in a Global Era*. Polity Press.
- Kaufmann, F.-K. (2002). *Sozialpolitik und Sozialstaat: Soziologische Analysen*. VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Lockwood, D. (1976). Social Integration and System Integration. In: *Social Change: Explorations, Diagnoses and Conjectures* (pp. 370–383). John Wiley & Sons Inc.
- OSCE. (2018). *Good practices in migrant integration: trainee's manual*. Retrived from: <https://www.osce.org/files/f/documents/a/2/393554.pdf>
- Scheff, T. (2007). A Concept of Social Integration. *Philosophical Psychology*, 20(5), 579–593.
- Theissen, G. (2004). *Supporting Justice, Co-Existence and Reconciliation after Armed Conflict: Strategies for Dealing with the Past*. Retrived from: <https://berghof-foundation.org/library/supporting-justice-co-existence-and-reconciliation-after-armed-conflict>

Отримано 01.03.2023

REFERENCES

- Castel, R. (1995). *Les Métamorphoses de la question sociale, une chronique du salariat*. Fayard.
- Dembitskyi, S. (2022). *Sociological monitoring "Ukrainian society". Public opinion in Ukraine after 10 months of war*. [In Ukrainian]. Retrived from: <https://sau.in.ua/app/uploads/2023/02/prezentacziya-monitoryngu-2022.pdf> [=Дембіцький 2022]
- Elias, N. (2001). *Society of Individuals* / Trans.from German. [In English]. New York, London: Continuum. [=Elias 2001]
- Kaldor, M. (2012). *New and Old Wars. Organised Violence in a Global Era*. Polity Press.
- Kaufmann, F.-K. (2002). *Sozialpolitik und Sozialstaat: _ Soziologische Analysen*. VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Kulyk, V. (2023). *Language and identity in Ukraine at the end of 2022*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://zbruc.eu/node/114247> [=Кулик 2023]
- Lockwood, D. (1976). Social Integration and System Integration. In: *Social Change: Explorations and Conjectures* (pp. 370–383). John Wiley & Sons Inc.
- OSCE. (2018). *Good practices in migrant integration: trainee's manual*. Retrived from: <https://www.osce.org/files/f/documents/a/2/393554.pdf>
- Paniotto, V. (2022). *Inter-ethnic prejudice in Ukraine, September 2022*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1150&page=4> [=Паніотто 2022]
- Rating Group. (2023). *Comprehensive study "How the war changed me and the country. Results of the year"*. [In Ukrainian]. Retrieved from: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rating_war_changed_me_and_the_country_february_2023.pdf [=Рейтинг Груп 2023]
- Scheff, T. (2007). A Concept of Social Integration. *Philosophical Psychology*, 20(5), pp. 579–593.
- Shulga, M. (2016). The concept of integration and related concepts. [In Ukrainian]. In: *Socio-psychological factors of integration of Ukrainian society* (pp. 15–19). Kyiv: Institute of Sociology, of the National Academy of Sciences of Ukraine. [=Шульга 2016]
- Theissen, G. (2004). *Supporting Justice, Co-Existence and Reconciliation after Armed Conflict: Strategies for Dealing with the Past*. Retrived from: <https://berghof-foundation.org/library/supporting-justice-co-existence-and-reconciliation-after-armed-conflict>
- Zlobina, O. (2016). Integration "from below": the life world versus the system. [In Ukrainian]. In: *Socio-psychological factors of integration of Ukrainian society* (pp. 54–61). Kyiv: Institute of Sociology, of the National Academy of Sciences of Ukraine. [=Злобіна 2016]

Received 01.03.2023

Volodymyr FADIEIEV, Candidate of Sciences in Philosophy,
Head of the Department of Philosophical Issues of Ethnos and Nation,
H.S. Skovoroda Institute of Philosophy, National Academy of Sciences of Ukraine,
4, Triokhsviatytska St., Kyiv, 01601
fadvlad@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0002-0890-1239>

OLD AND NEW DIFFERENCES:
SOCIAL (RE)INTEGRATION AFTER THE WAR

This article examines the issues of social (re)integration in Ukraine, which were actualized during the Russian-Ukrainian war in 2014–2022. The first part of the article is devoted to the consideration of theoretical issues related to the conceptualization of social integration in the social sciences and the role of the state in reproducing social relations. The author assumes that during the last decades, ideas about the role of the state in these processes have changed significantly, which was caused by the departure of the governments of developed democratic countries from

the policy of the welfare state. This caused a reorientation of the state towards policies of inclusion, that is, targeted support and assistance to the most vulnerable social strata. The second part of the article is devoted to the consideration of the processes of social integration of migrants and refugees during the war in Ukraine. The author concludes that during the first full-scale invasion, processes of rethinking one's own national identity intensified in Ukrainian society. The armed confrontation and the catastrophic consequences caused by it contributed to the nationwide consolidation of Ukrainians and neutralized socio-cultural differences, which for a long time became the cause of political opposition and electoral divisions. Instead, the long stay of part of the territory and citizens of Ukraine under occupation under conditions of repressive and propaganda pressure, violent mobilization to the armed forces of the self-proclaimed republics and participation in the armed confrontation on the side of the occupiers revealed new divisions between Ukrainians who were on different sides of the front line. These divisions will obviously become an obstacle to the successful reintegration of Ukrainians after de-occupation, which will require a balanced and careful integration policy from the state authorities during the post-war reconstruction.

Keywords: *social integration, inclusion, immigrants, social differences, social relations, identity.*